

Ақыш Н.Б.*

жазушы, филолог.ғ.д., профессор. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің
«Әдебиет және өнер» институтының ғылыми қызметкері
ЗЕРТТЕУДІҢ НЫСАНЫ, КЕСТЕЛІ СӨЗДІҢ КЕЙШКЕРІ

Автор корреспондент: bekaly_zhumalilyev@mail.ru

Түйін: Мақалада қазақ әдебиетінің кейінгі тәуелсіздік жылдары әдебиет тарихы бойынша қорғалған зерттеу еңбектердің біразында жекелеген тұлғалардың, батырлардың ұлттық тәуелсіздік идеясы жолындағы күрестері талқылауға түсіп, бұл тақырып ғылыми айналымға түскені туралы мәліметтерді сараптау және зерттеу. Мақалалар Сіргелі Жабай батырға қатысты ой-пікірлерді жүйелеп, қазбалап, діттеп айтуымен де құнды. Ең бастысы қазақтың ұлттық тәуелсіздік туралы ұғымы әлсіз болған деген пікірдің жаңсақ екендігі нақты талдаулар арқылы дәлелденіп отыр. Тақырыпқа орай жинақта түрлі ізденістер, барлаулар жасалғаны, сонымен бірге тіпті өлшеулі мөлшерде болса да, ұлттық тәуелсіздікке байланысты көркемдік-идеялық шешімдер қабылданғаны да байқалады. Жабай Қазыбекұлы бірнеше ғасырға үзіп-үзіп, жалғасып келе жатқан қазақ-жоңғар соғысының соңғы эпизодтарына араласып, оңтүстік өлкелердегі қалмақтарға тойтарыс беру шайқастарына қатысқаны жайлы аңқалды.

Кілттік сөздер: Жабай батыр, әдебиет, көркемдік-идеялық шешімдер, батырлардың ұлттық тәуелсіздік идеясы

Қазақ әдебиетінің жекелеген шығармалары мен зерттеу мақалаларында тәуелсіздік идеясының азды-көпті тілге тиек болып келгендігі жайында арнайы болмаса да, әркезде өлшеулі мөлшерде айтылып отырғанын атап өткеніміз жөн. Кейінгі жылдары әдебиет тарихы бойынша қорғалған зерттеу еңбектердің біразында жекелеген тұлғалардың, батырлардың ұлттық тәуелсіздік идеясы жолындағы күрестері талқылауға түсіп, бұл тақырып ғылыми айналымға түсіп жатыр.

Бұл ұсынылып отырған зерттеу мақалалар жинағы Сіргелі Жабай батырға қатысты ой-пікірлерді жүйелеп, қазбалап, діттеп айтуымен де құнды. Ең бастысы қазақтың ұлттық тәуелсіздік туралы ұғымы әлсіз болған деген пікірдің жаңсақ екендігі нақты талдаулар арқылы дәлелденіп отыр. Тақырыпқа орай жинақта түрлі ізденістер, барлаулар жасалғаны, сонымен бірге тіпті өлшеулі мөлшерде болса да, ұлттық тәуелсіздікке байланысты көркемдік-идеялық шешімдер қабылданғаны да байқалады.

Аталған жинақта анықтап, нақтылай түсіну қажет ететін жерлер де жоқ емес. Мысалы, кітаптың он екінші бетінде «Жабай ата (Қазыбек ұлы Жабай аулие) (1728-1810ж.ж) (Шайхантауір ауданы, Көкше махалласі, «Шайх Зайниддин баба» қабірстаны), (12-бет) деп жазылып қабырстанға қойылған тақтаның фотобейнесі берілген. 12-бетте осылай делінсе, 41-беттегі фотосурет астына «Жабай баба қабыры, Ташкент қаласы, Көкше қабырстаны» деп жазылып, қазақ тілінде қабыр тақтасына «Қазыбек ұлы Жабай аулие Сіргелі тегі 1643-1725» деп, жазылыпты.

Енді осы екі фотоматериалдың және оларға берілген түсініктемелердің бірдей емес екендігі, тіпті ештеңені айырмашылықтары бары байқалады. Осындай үйлесімсіздікті аңғарған оқырманның бір тоқтамға келе алмай, екі ұдай күйде қалуы да ықтимал. Өйткені бұл арадағы ойландыратын нәрсе – осы ұсынылған фактілердің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екендігі. Әсіресе, екінші фотосуреттің қабырстан басына қойылған тақтайшадағы марқұмның туған және өлген жылдарын көрсететін 1643-1725ж.ж деген цифрлар авторлар айтқан деректерден алшақ жатыр. Рас, мақала ішінде автордың өзінің түсіндірмесі келтірілген. Бәлкім, оны осы фотодеректердің де астына жазып қою керек пе еді деген ой туады.

Мұның өзі анықтай түсуді қажет ететін шаруа екені белгілі. Алдағы уақытта кітапты шығарушылар және зерттеуші ғалымдар мен қаламгерлер осы айырмашылыққа түсіндірме беріп кетуі тиіс сияқты. Әрине, зерттеу барысында аталған тұлғаның жатқан

жері мен туған, өлген жылдары нақтыла түсетіні түсінікті. Мұндай жағдай қазақтың бұрынғы тарихына қатысты кейбір еңбектерде басқа да көрнекті адамдарымызға байланысты ішінара болса да, орын алып келгенін байқайтынбыз. Осындай дерек айырмашылығын індетте зерттеу арқылы, әр тараптан жасалатын ізденудің нәтижесінде ғалымдардың белгілі бір ортақ түйінге келген кездері де жоқ емес.

Осы Жабай батыр және Жабай әулие екеуі бір адам болғандықтан, осыған қатысты пікірлер де түбі тиянақты тауып, оң нәтижесін берер деп сенеміз.

Осы арада басын ашып алатын бір нәрсе – Жабай батыр Қазыбекұлы, шын мәнінде, тек Қазақстанның оңтүстік өңіріне ғана емес, бүкіл қазақ тарихына қатысы бар үлкен тұлға деп мойындауымыз керек екен. Осындай пікірге бізді жетелеп отырған «Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр» атты қомақты, толымды жинаққа енген әр алуан мақалалардың мазмұны. Қуана отырып, атап айтатын нәрсе – кітапқа енген еңбектердің ішінде көптеген авторлар қызықты деректер мен фактілерді көлденең тарта отырып, Жабай батырдың ұжымдық тұлғасын сомдап шығарған. Сол арқылы оқырман қауым бұрын Қазақстанның басқа тараптарына беймәлім болып келген Жабай батырдың тарихтағы алар орны жөнінде ұсынылатын алуан түрлі тиянақты пікірлер еріксіз құптайтындай, мойындататындай деңгейде.

Жинаққа енген ғылыми-зерттеу мақалалардың ішінде, әсіресе назар аудартатыны – Нағашыбек Қапалбекұлының «Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр», Момбек Әбдәкімұлының «Жабай атаның танылмаған қырлары», Еркебай Бүрлібайұлының «Жабай баба белгісінің кереметтері», Ерген Айтбаевтың «Жабай тоқсабасы», Шойбек Орынбайдың «Түбі текті батыр Жабай», Ахмет Тоқтабайдың «Жабай баба ғасырлармен тілдесе» және т.б. белсенді авторлардың мақалалары. Жинақтың зерттеу нысаны болып отырған бұл батырдың өміріндегі ең бір назар аударатын жері – оның қазақ тарихындағы әр тараптан болған бірнеше шапқыншылық соғыстарға араласып, туған жерді қорғауда мүмкіндігінше ерлік істерімен танылуы.

Атап айтқанда, 1728 жылы өмірге келген Жабай Қазыбекұлы бірнеше ғасырға үзіп-үзіп, жалғасып келе жатқан қазақ-жоңғар соғысының соңғы эпизодтарына араласып, оңтүстік өлкелердегі қалмақтарға тойтарыс беру шайқастарына қатысыпты. Одан кейін он сегізінші ғасырдың орта шенінде жоңғарларды тас-талқан етіп жеңіп, өкшелей қуған қытайлардың қазақ жеріне де дендей еніп кеткендігі туралы тарихтан белгілі.

Өйткені ол замандарда екі араға анық шекара қойылмағандықтан, қытайлар жоңғар мен қазақтың жерінің ара парқын нақты ажыратып жатпаса, шет-шекарасын түстеп білмеген болуы керек деп ойлаймын. Сол екпіндеген қалпы қазақ жеріне сұғына еніп, нақтырақ айтқанда, Тарбағатайдың оңтүстік тарабымен Алакөл маңына келіп жеткен екен. Бұл жөнінде жазушы Қабдеш Жұмаділов өзінің «Дарабоз» атты трилогиясындағы жекелеген эпизодтарда қызықты етіп суреттеген.

Міне осы соғысқа Жабай батырдың араласып, тосыннан келген жауға тойтарыс берген жауынгерлік топтың, құрама жасақтың ішінде болуы, шын мәнінде, қай тұрғыдан болса да, назар аударарлық жағдай.

Одан кейін қазақ жасақтары, соның ішінде осы Жабай Қазыбекұлы да қазақ жеріне көз тіккен Қоқан бектерінің шабуылына қарсы тұруға мәжбүр болады. Әрине, тарихшылардың айтуына қарағанда, бұл шамаларда Ташкент қаласы негізінен қазақтарға қараған екен. Бірақ шекарада тұрған шаһар болғандықтан, көптеген оқиғалардың түйісіп жатуы да заңды. Ол жерге қоқандықтар шабуылдап, қазақтар оларды қуып шығып, бірақ қайтадан басып алғаны осы жинаққа енген кейбір еңбектер де атап көрсетіліпті.

Сондай-ақ, бұл атақты қаланы шапқыншы қалмақтар да бірнеше рет басып алып, оларды да қазақ батырларының бірер мәрте қуып шығуларына тура келген. Осынау күрделі тарихи жағдайда Отан қорғау соғысының алдыңғы шебінде жүрген батырлардың ішінен, тіпті алдыңғы шебінен көрінетін Жабайдың батырлық әрі адами тұлғасы ерекше болыпты. Оған жинаққа енген мақалаларда деректер мен фактілер айғақ.

Жалпы, осындай қантөгіспен қорғалған үлкен шаһар ақыры түбінде қазаққа

бұйырмай, Қоқан хандығының қанжығасында кете бергені тарихымыздағы өкінішті ірі оқиғалардың бірі деп білуіміз керек.

Сонымен бірге, Қазақ-жоңғар соғыстары саябырси бастаған уақыттарда көршілес қырғыз елінің манаптары еркін жатқан біздің елге көз тігіп, қайта-қайта шабуылдаумен болғаны жасыруға келмес. Кеңес дәуірінде бұл тақырып жабық болып келді. Өйткені идеологиялық саясат халықтар достығын берік ұстанғандықтан да, ағайындас екі елдің арасына сызат түспеуін ескергені жасырын емес. Бұндай игі ниеттің дұрыс екендігін ескерсек те, кезінде орын алған келеңсіз оқиғаларды, болған тарихты жауып қоя алмайсың ғой. «Жауырды жауа тоқыған» қай жағынан да ұшпаққа жеткізбейтіні белгілі.

Осындай жағдайдан кейін қырғызбен қазақ халықтарының арасында болған жекелеген кикілжіңдерді, шиеліністі жағдайлармен кейбір аймақтардағы шағын соғыстарды жасырып қалуға болмайды. Бұл жөнінде қазақ тарихшылары сақтана жазып, батылдықпен айта алмай жүрсе, қырғыздың Аткин деген зерттеушісі нақты деректер келтірген екен. Бұл жөнінде Момбек Әбдәкімұлының «Жабай атаның танылмаған қырлары» атты мақаласында айтылады.

Осы жинақтағы мақалалардың ішінде Қазыбекұлы Жабай батырдың сыр-сипатын білдіруге арналған жекелеген өлең жолдары да кездеседі, тіпті әдеби тұрғыдан талданғандары да жоқ емес. Ондай өлеңдердің түрлі үзінділерін авторлар өздерінен бұрын жазып кеткен зерттеушілердің, қаламгерлердің кітаптарынан, мақалаларынан тауып алған екен. Бір қызығы, осы кітапта Жабай батырдың ерліктері оған дейін де ел аузында жүргені, белгілі бір қаламгердің немесе ауызша жыр шығаратын ақындар мен жыршылардың шығармаларына өзек болғандығы нақты мысалдар арқылы келтіріледі. Мәселен, Мұхитқан Миразов «Абыз әулие, айтулы батыр» атты мақаласында Ілияс Есенберлиннің «Жанталас» романынан алынған:

«Жуан қарны іркілдеп,
Қытай қашып келеді.
Өзірейілдей зіркілдеп,
Жабай қуып береді»

деген өлең жолдары келтірілген және мұның авторы Тәтіқара жыраудың толғау екендігі айтылады. Нақ осынау үзінді басқа да авторлардың мақалаларында дәйек сөз ретінде ұсынылып, оқырманға таныстырылған. Мұны авторлар тектен-текке алып отырған жоқ. Жоғарыда айтқандай, осы үзіндінің І.Есенберлиннің атақты «Жанталас» романының 452-бетінде соқырға таяқ ұстатқандай етіп, берілгендігі тілге тиек болуы тегін емес.

Осы шумақ кітапқа енген бірнеше мақаланың ішінде қайталана берілген. Бізше бұл ешқандай да артықтық етпес. Өйткені, осы бір атақты жыр шумақтары көркем шығарма арқылы ұсынылса да, Жабай батырдың өмірде болғанын және оның ерлік істерінен хабардар ететіндігін нақты дәлелдеп тұрғаны сөзсіз.

Жалпы басқа да зерттеушілер Жабай батырдың батырлығына қатысты өлең жолдары болғандығын қайталай айтып отырады. Мысалы, кейбір мақалаларда оңтүстікте аты шыққан сөз дүлділі Майлықожа Сұлтанқожаұлының жыр шумақтарында бар екен.

«Марқабай би, Ханжабай, Татыбайды,
Осы елдің ескі уақытын айттым-айлы.
Елдіктің айтты дерсің ертегісін,
Ендігілер ескі сөзді жақтырмайды»

деп жырлағанын қаперге салады.

Ерген Айтабевтың Тоқтыбай (1890-1963) ақыннан келтірген жыр шумақтары мынандай:

Қазыбектің баласын
Жабай датқа дер еді.
Бел баласы Жабайдың
Дәулетияр датқа боп,
Еджің қамын жеп еді.

Дәулетиярдан Бекмұрат пен Баймұрат
Қабылан жүрек ер еді (217-б.)

Жинаққа енген шығармалардың ішінде көркем очеркке, я болмаса, әдемі бүгінгі аңыз-әңгімеге лайықтары да бар. Солардың ең бір елеулісі Нұрғали Ораздың жекелеген ұсақ әңгімелерден тұратын шағын әңгімелерден тұратын «Әулие баба» деген еңбегі деп ауыз толтырып айтар едік.

Автор Жабайдың балалық шағынан және өмірінің әртүрлі кезеңдерінен жекелеген эпизодтарды іріктеп алып, фактілері қызықты, оқылуы жеңіл, шағын әңгімелерге айналдырған. Тартымды оқиғалардың негізінде дамитын бұл әңгімелер жинағының өзіндік тәрбиелік, танымдылық жағы бар екені бір қарағаннан-ақ көрініп тұр. Белгілі жазушы өзіне тән машықпен оқиғаларды қысқа да еркін баяндай отырып, Жабай батырдың өміріндегі қызықты мәліметтерді көркемдікпен тарта білген. Сондықтан да Нұрғали Ораздың бұл әңгімелер жинағын Жабай туралы жазылған көркем шығармаларының кезекті қатарына қосуға әбден болады.

Сонымен бірге бұл шығармаларда Жабайдың өз өмірінен басқа кейінгі кезеңдердегі түрлі шағын хикаялар да баяндалған. Онда Жабай батырға қатысты жерлер, оның әулиелігіне, абыздығына, қасиет қонған рухына байланысты көрініс табатын түрлі эпизодтар жазушының шабытын оятқандай. Жалпы осы шығармалар Жабай батырдың рухына қатысты жаңалығы мол әңгімелер деуге болады екен.

Міне, осы жағынан келгенде, Жабай батырдың көркем әдебиеттегі тұлғасына қатысты шолу жасайтын жинақтағы еңбектер өзінің негізгі мақсатына жеткен деп, айтсақ, артық кеткендік бола қоймас.

Енді осы арада еске сала кететін бір жағдай бар. Ол – қазақ халқының тарихында Жабай есімді батырдың біреуі бар емес, бірнеше болғандығы, соның ішінде әсіресе Керей руынан шыққан Жабай батырдың есімі жиірек айтылып келгендігі. Бұл да соғысқа қатысқан, негізінен Жоңғар шапқыншылықтары кезіндегі ерліктері арқылы ел ауызында аңыз болып жүрген батыр. Кейбір авторлардың айтуларына қарағанда, оның да ерлік істері өз алдында бір төбе екен.

Қазақстанның оңтүстік және Қазақстанның орталық және солтүстік өңірлерінде осы Керейден шыққан Көнсадақ Жабай батырдан басқа тағы бір Жабайдың есімі аталады екен. Әрине, негізінен кітап Сіргелі Жабай батырға арналатындықтан, оқырманды шатыстырып алмас үшін, есімдері аттас ерлер жөнінде де айтып өту фактологиялық қажеттілік.

Әңгіме осы батырларды бір-бірімен шатыстырмауды көздегендіктен, авторлар шынайы қажеттіліктен аттас батырларға қатысты мәліметтерді де арнайы көлденең тартыпты деп білуіміз керек. Тарихта аттары ұқсас адамдардың еңбектерін, өмірбаяндарын, жасаған ерлік істерін бір-бірімен шатыстыру фактілерінің бұрында кездесіп қалғанын еске салсақ артық болмас.

Осыдан шығатын қорытынды – аталған кітаптың бір ерекшелігі сол шатыстыруды, жаңылыс ойлауды болдырмауға деген ұмтылыс екендігі айқын көрініп тұр.

Керейден шыққан Көнсадақ Жабай батыр Сіргелі Жабайдан жасы ересек, оның алдында бұрынырақ өмір сүрген адам екен. Сондықтан да, 1757 жылы Тарбағатай, Алакөл маңында болған Қытай шапқыншылығы кезінде, түбі көрсетіп жүретін Жабай батыр, алдыңғысы емес, Сіргелі Жабай батыр екендігі ашылып айтылады. Өйткені ол кезде Керей Көнсадақ Жабай жетпістен асып кеткен кісі екен. Ал жас Жабайдың соғысқа қатысып, қытайларды қуып жүруі өмір шындығына әбден сай келмекші.

Бұл жөніндегі мәселені авторлардың бірнешеуі қайталай еске салып отырады. Солардың ішінде әсіресе, Асқар Сәбитов өзінің «Жабай ақиқаты қашан айқындалады?» деген мақаласына осынау аттас батырлардың ара-жігін ажыратып, тарихи фактілер тізбегін саралап беруге арналыпты. Сол арқылы автор жекелеген тарихи шындықтардың бетін ашып, Сіргелі Жабай батырдың іс-әрекетіне дем қойғандығы айтылады.

Автордың пайымдауынша, өзі негізінен Керей Көнсадақ Жабай батырдың зерттеушісі болған екен. Бірақ, жекелеген фактілерде бір кездері өзі де шатыстырып алғандығы мойындай келіп, Сіргелі Жабайдың ерліктеріне қатысты мәліметтерді іріктеп шығарғаны бұл автордың ғылымға деген адалдығына, шынайы тарихқа ықыласпен ден қойғандығының белгісі екенін атап өтуіміз керек. Атақты Қожаберген жыраудың «Елімай» дастанында:

«Бас иіп Ер Сары мен Ер Жабайға,
Және де Шапырашты Наурызбайға.
Қалмақтар қырылмаудың жолын ойлап,
Жалынға көшіп менен оң Жабайға»

деген шумақ кездеседі екен. Ондағы оқиғаның болған кездері, мақаланың авторы Мұхитқан Миразовтың айтуы бойынша, 1750-1752 жылдарға тура келеді.

«Жердағы Ер Жабай-Керейдің Жабайы емес, Сіргелі руынан шыққан үлкен орда батыры». Міне, бұл арада жалпы ғылыми ойлау жүйесінің қағидаларын ұстам етіп алғанын байқау қиын емес. Өйткені, тарих ғылымы шындыққа жету үшін жекелеген фактілерді, тарихи деректерді, ел ауызына айтып жүрген түрлі әңгімелердің мазмұнын салыстыра келіп барып қана, ортақ түйін, тыңғылықты тұжырым жасайды ғой. Кітап авторларының қай қайсысы да осы мәселені назардан тыс қалдырмаған.

Кез келген батырдың ерлігін жоққа шығару болмайтындығын біле тұрып, Сіргелі Жабай батырдың осынау қым-қиғаш ұрыстар кезіндегі ерліктерін айқындап, анықтап алу мақсатында, авторлардың әдеби шығармалардан үзінді келтіріп отыруларын өте орынды деп білгеніміз абзал.

Жалпы, кітаптағы Ахмет Тоқтабайдың, Нағашыбек Қапалбекұлының, Момбек Әбдәкімұлының, Мұхитхан Миразовтың, Шойбек Орынбайдың, Еркебай Бүрлібайұлы мен Ерген Айтбаевтың келтіретін мысалдары көңілден шығады.

Енді осы арада Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы Қахрамон Кенжебаевич Раджабовтың «Жабай тоқсаба, әулие» деген мақаласы да назар аударуға лайықты екендігіне көз жұма қарауға болмас. Өйткені автор мұнда Өзбек ғалымдарының жазғандарына, жекелеген еңбектеріне жүгінеді және өзбек тіліндегі кітаптардан мысалдар, дәйек сөздер келтіріп отырады. Ол кісінің өзі назар аударған сол ғалымдарының зерттеулерінің нәтижесінде жасалған қорытындысы Жабай батырдың жекелеген ерліктері мен туып өскен ортасы туралы деректерінің тиянақтылығы.

Автордың айтуынша, Ташкент қаласынан өзбек тілінде А.Х.Обидов, З.С.Искандаров авторлығымен «Тошкентининг Табаррук зиератгохлари» атты кітап жарық көріпті. Онда Жабай бытыр туралы құнды ақпарат табылыпты. «...Ривоят қилшларича, Жабай Ота ирдаре буйида таваллуд топган экан» (73-бет). Осы үзіндіден байқап отырғанымыздай, Сіргелі Жабай батырдың ерлік істері сол атырапта жапсарлас, қатар өмір сүрген өзбек халқының да назарында болған екен және оны бүгінгі Өзбек оқымыстылары да, зерттеушілері де батырдың жеке тұлғасын дәйектей түсу үшін ғылыми мақалалар жазуда.

Бір ауыз сөзбен айтқанда, «Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр» жинағының мазмұны, бір жағы ғылыми дәйектерімен де салмақты. Сол ғылыми тұжырымдар жасау үшін авторлардың әдеби шығармаларға және басқа ұлттардың зерттеушілерінен үзінділер алуы, дәйек сөздер келтіруі, ғылымға деген жауапкершілік қарым-қатынастың бір көрінісі болып табылатыны сөзсіз.

Кітапта жекелеген деректердің берілуінде Ішінара қайшылықтары да кездесіп қалып жатуының өзі оның мазмұнын қызғылықты ете түскен. Момбек Әбдәкімұлы Ілияс Есенберлиннің «Жанталас» романынан жазушының «Телікөл жағасында қазақ еліне хан сайланғаннан кейін үш жүздің елу мыңнан астам әскерін бастап Абылай Қоқанға қарсы жорыққа аттанған...» деген мәтін жолдарынан үзіндісін келтіреді. Сөйтіп көркем шығарма мен тарихи шындықтың арақатынасын салыстыра келіп, нақты ақиқатқа көз жеткізу

керектігін көлденең тартады.

Автор «Ақдолы, Сіргелі Жалай батыр» кітабының 97-ші бетінде былай дейді: «Тарихи ақиқатта Абылай мың жеті жүз жетпіс бірінші жылы хан сайланады. Бірақ бұл уақытта және одан кейін де нақты тарихта Абылай Қоқанмен соғысты деген дерек жоқ».

Демек, автордың пайымдауынша, Абылай Қоқанмен соғыспаған. Осыдан кейін 98-ші бетте «...Елдана бек мың жеті жүз алпыс бесінші жылы Ферғана жазығына Құрама мен Шатқалды тауларынан асып келіп, Ташкентті жаулап алмақшы болады. Бұл кезде Ташкенттің билеушісі Төле бидің кенже ұлы Қожамжар болған. Жабай бұл уақытта Қожамжардың ақылшысы әрі шаһар әскербасы еді» деп келеді де:

«Арттарынан өкшеп келген қоқандықтар қалаға таяғанда, Түркістаннан шыққан Абылайдың көмекші әскері келіп жетеді.

Абылайдың екпінді шабуылынан кейін қоқандықтар дереу шегініп, Піскент түбінде аялдайды» (98-бет) деген деректерді көлденең тартады. Осы арада оқырман көңілінде туатын күмәнді сұрақ автордың Абылай Қоқанмен соғыспады дей отырып, оның әскерлерінің осы соғысқа араласуын келтіруіне байланысты туындамақ. Бұл оқиғалардың қайсысы нақты шындық екенін әлі де нақтылай түсу қажет сияқты.

Жинаққа енген зерттеу мақалаларда Қоқанның XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы билеушісі «бек» деп аталғаны айтылады. Сонымен бірге Жабай батырдың замандасы болып табылатын сол билеуші бектің есімі бір мақалада Елдана, енді біреуінде Ердана деп аталған екен. Әрине, дыбыстық үндестікке байланысты жекелеген дыбыстардың ауысып кетуі бұрыннан тәжірибеде бар құбылыс. Дегенмен осының нақты есімі қайсысы екенін де бір қаузап қойғанның артығы жоқ-ау деп ойлаймыз.

Сонымен бірге Абылай ханның Жабай батырға өзінің ақ туын қалай бергендігі жайындағы деректердің де бірнеше нұсқасы бар екенін кітап авторлары ашық айтқан. Ауыздан ауызға тарап келе жатқан мұндай деректердің әртүрлі болуы басқа да тарихи мысалдарда кездесіп отырады. Сондықтан да ондай әр түрлілікті «Неге олай?» деп сұрамауымыз керек.

Қазақ шежіресіндегі тарихи оқиғалардың көпшілігі ауызша жеткендіктен, жекелеген эпизодтарда, белгілі бір ситуацияларда түрлі детальдар мен штрихтардың әрқилы көрініс табуы заңды. Бәлкім, мұндай мысалдарды тәптіштеп, қаузап зерттеудің де қажеті де бола қоймайтын шығар. Мысалы, бұл арада назар аударатын негізгі факт Абылай ханның Жабай батырға ақ туын бергендігі болып отыр. Туды қала, қандай жағдайда бергендігі екінші пландағы мәселе деп ойлаймыз. Сондықтан, қалай болған күнде де, көңіл бөлетін жеріміз – айтылып отырған әңгіменің өмір шындығынан алынғандығы, тарихи негізі бар екендігі. Оны қалай берді, қандай жағдайда тапсырды, оны тәптіштей берудің қажеті де жоқ шығар. Ең бастысы, деректің тарихилығы ғой бұл арада.

Мұхитхан Миразов өзінің «Абыз әулие, айтулы батыр» деп аталатын мақаласында «Батыртану – қастерлі борыш» деген тұжырымдама жасапты. Бұл әр кездері тиіп-қашты айтылғанымен, нақты бір концепция ретінде қарастырылмай келген пайымдаулар болатын. Осы мәселені мақала авторы нақтылап, оқырманның қолына таяқ ұстатқандай етіп береді. Шын мәнінде, қазақ батырларын танып-білу мәселесі қашан да өзекті. Ол уақыт өткен сайын ескірмей, жаңғырып, жаңа деректермен толықтыра түсуді қажет етіп отырады. Сондықтан да шын мәнінде, батыртанудың қастерлі борыш екендігін баршамыз да мақұлдап қол қоямыз.

Сіргелі Жабай батырдың белсенді өмір сүрген кезеңі – Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде түрлі шапқыншылықтардың бел алып, ушығып тұрған уақыттар. Қоқандықтармен бірге басқа да басқыншылардың қазақ ауылдарына жасаған зорлық-зомбылығы оны бей-жай қалдырмағанын зерттеушілердің қай-қайсысы да ауызға алып кетеді.

Аяқ жетер жердегі қазақ қоныстанған өңірдің бәрі ашса, алақанында, жұмса, жұдырығында ұстап отырған қоқандықтардың Ташкентті ақыр түбінде қалай қолға түсіргені әсіресе Момбек Әбдәкімұлының зерттеуінде тарихи фактілермен берілген. Үлкен

шаһарға деген таластың әр түрлі деңгейде дамуы логикалық жағынан да қисынды. Осы арада кіндікті шаһардан айырылып қалған қазақтардың өздері дәрменсіз бола тұрып, ауызбен орақ орып, әлдекімдерге күш көрсетуі, қоқандықтардың ақыры оларды қаладан қуып шығуы – тарихи ахуалдың даму эволюциясын айқындап беретін заңды құбылыс.

Бұл арада реті келіп тұрған соң, қаперге сала кетейік, Момбек Әбдәкімұлы тек зерттеуші ғана емес, осы қазақ пен Қоқан ара қатынасы жайындағы деректі шығармалардың да авторы, яғни, жазушы қайраткер.

Жалпы қазақ ұғымындағы батырлардың ел қорғаудағы ролі, батырлық образы әр кезде айтылып келе жатқанымен, олардың даралық қасиеттері, тұлғалық ерекшеліктері, жасаған ерлік істеріндегі типологиялық-әлеуметтік жағдайлар шын мәнінде, тереңдетіп жүйелей түсуді қажет етеді. Бұл арада Мұхитхан Миразов:

«Бүгінге жеткен төл деректерімізде батырдың зерек ақылын, күш-қайратын, болашақты болжаған көріпкел әулиелігін дәйектеген ақпарат мол.

Батырдың әскербасы, қолбасшы, мемлекет қайраткері мәртебесіне көтерілгенін де тиянақтайтын өлшемдерді ылғи жөндеудің уақыты келді. Онсыз тарихтағы тұлғаның орнын анықтай алмайтындығымыз хақ» (104-бет) деген аса тиянақты ой айтады.

Шынында да қазақ батырлары жаудан қорықпайтын ержүрек, көзсіз қаһарман ғана емес, олардың жалпы батырлық болмысының өзі күрделі болып келгендігі рас. Ішінара тек бірыңғай көзсіздігімен, өжеттігімен және қарулылығымен, қару күшімен көзге түскендері аз емес. Олардың ішінде әрине, қоғамдық іске тереңдеп араласпағандары да бар шығар. Бірақ жекелей алғанда, қазақ батырлары, ол автор айтып отырғандай, жан-жақты болғанын әлі де ұрпақ алдына көлденең тартып, дәйектей түсуді қажет етеді.

Жинақта зерттеудің басты нысаны болып отырған Сіргелі Жабай Қазыбекұлынан басқа да батырлардың есімдері аталып жатады. Бұл заңды да. Өйткені, осы кезең ішінде Қоқанға, Жоңғар мен қырғызға қарсы соғысқан, елін, жерін қорғаған түрлі батырлардың ішінде тарихқа белгілілерімен бірге аттары аталмай келген, тек жергілікті жерде ғана төбелеріне көтеріп, тәу ететін азаматтар болған. Олардың батырлықтары туралы әңгімелердің сол белгілі бір өлкенің шеңберінен аспай жатқаны да белгілі.

Енді осындай ерлерімізді жалғанның жалпағына шығарып, бір-бірімен сабақтастыра зерттеу – бұл да аталған кітаптың оңды жақтарының бірі. Бұл батырлардың көпшілігі қай кезде де елін, жерін, артынан ерген халқын жерге қаратпаған. Міне, осы тұрғыдан алғанда да аталған еңбекті батыртануға қосылған кезекті бір сыбағалы үлес деп бағалауымыз да қажет.

Жалпы қыр қазақтары мен басқыншылардың әлеуметтік арасалмағы қандай болғандығын зерттеушілер деректермен шынайы түрде елестетіп жеткізе алған деуге болады. Көшпелі қазақтардың материалдық тұрғыдан кедейлігін, ал керісінше, қоқандықтардың зәулім сарайда тұрып, байлыққа белшеден малынып отыруын, сондықтан да айналаға өктемдік, зорлық жасауға мүмкіндігі бар екендігін кейбір көркем әдебиет шығармаларын оқығанбыз. Тұрмыс-тіршілігі ілгері басқан, қарулары сақадай сай отырықшы жұрттың не тиянақ-тірегі жоқ, өндіріп жатқан өнімі шикізатпен ғана шектелетін, уақытының елеулі бөлігі ауыл-ауылды аралап қыдырумен, той-томалақпен өтетін көшпелілерге тізе батыруы, жоғарыдан астамси қарап, менсінбеулері, ақыр соңында үлкен қаласын тартып алуы, қай жағынан болсын, психологиялық заңдылық.

Қазақтардың өздеріне осылайша тізе батырып, өктемдік көрсетуші басқыншыларға қарсы әрекеттері, негізінен, киіз үй үйлердің ішіндегі пікір алмасқан түрлі мәслихаттардан, шешімдері ұзаққа созылып кететін түйіні осал әңгімелерден әрі аса бермейтінін шынайы жазған авторлар да бар. Шынтауайтына келгенде, ұлттық қалпымыздың бір кемшілігі де осында жатыр емес пе.

Ел басына күн туған кездегі қазақ бас көтерерлерінің сылбырлығы, керенаулығы, қызыл сөзге үйірлігі, шешендікке мән беруі – көшпелі замандағы ұлттық психологиямызға тән болған характерлік құбылыстар деп айтуға болады. Ел ішіндегі бас көтерер азаматтардың нақты іске көшіп, қол жинап, қарулы қарсылық көрсетудің орнына

уақыттарын көбінесе нәтижесі әлсіз сөз сайыстарымен өткізген кездері де болған.

Қазақ қауымының осындай ортақ ұстанымы, жалпыға бірдей жайбарақаттылық психологиясы қырғызбен қарым-қатынас барысында да көрінуі әбден ықтимал. Басқа халықтармен шектес өлкелерді мекендеген қазақтар бастарына қауіп-қатер төнген замандарда да қорғансыз, иесіз. Ел сенім артатын Сіргелі Жабай батыр тәрізді жігіттердің ұрандатып қимылға көшіп жатқаны, зорлықшылардың беттерін қайтару үшін нақты ұрымтал әрекеттерге баратындығы да сондықтан. Бұның өзі бір жағы қазақи енжарлыққа қарсылық екендігі де күмәнсыз.

Кітаптың түйінсөзін Сіргелі Жабай бабаның ұрпағы Талғат Айтбаев жазыпты. Осы шағын мақалада бірсыпыра ақпараттар беріліп, Жабай бабаның рухын ұлықтауға қатысты іске асырған іс-шаралардан деректер келтіріледі. Жекелеген азаматтарға айтылатын алғыс-ризашылықтардың орны бір бөлек. Сондықтан да мына осы тұжырымды пікірге келісе отырып, аталған жинақтың өз деңгейінде жазылғанын, көптеген мәліметтердің тоғыстырылғанын және мақалалардың көркемдік деңгейінің де жоғарылығын атап айтқанымыз жөн. Бір ауыз сөзбен айтқанда, «Ақ тулы, Сіргелі Жабай батыр» еңбегі оқырмандар үмітін ақтаған, қазақ тарихнамасына келіп қосылған тағы бір сүбелі еңбек ретінде бағалау керек.

Осынау сүбелі дүниені құрастырып, баспада шығуына көп күш жұмсаған Нағашыбек Қапалбекұлының еңбегі мен демеуші ағайындарға алғыстан басқа айтарымыз жоқ.

Аталған жинақ осындай тұжырымдарымен де бүгінгі және келешектегі оқырман қауым үшін де салмақты әрі бағалы болып табылады демекпіз. Өсіп келе жатқан жас ұрпақ көп замандар бұрын өмірден өткен Сіргелі Жабай батыр тәрізді ата-бабаларының ерлік істерінен хабардар болуы тиіс десек және оған қажетті материалдарды көптеп шығара беру керек деп ұғатын болсақ, аталған кітап – осы мақсаттың нақты көрінісі екендігіне бәріміз де куә бола аламыз ғой деген ойдамын.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр. Ғылыми-танымдық зерттеулер жинағы. Алматы: «Жамбыл» баспасы, 2019, 488 б.

Аннотация: В статье анализируется изучение литературы по теме борьбы за идею героев, идеи национальной независимости в сражениях, которые защищены историей литературы в годы независимости казахской литературы. Статьи о Жабай батыре также ценны для того, чтобы систематизировать, пополнять и развивать свои мысли о герое. Суть в том, что ошибочное мнение о слабости концепции национальной независимости Казахстана было подтверждено конкретными анализами. В контексте темы существуют также различные художественные и идеологические решения, касающиеся национальной независимости, несмотря на то, что существуют различные выводы, сценарии и даже в количествах Жабай Казыбекулы принимал участие в недавних эпизодах казахстанско-джунгарской войны, продолжавшейся и врывавшейся в калмыцкие сражения в южных регионах.

Abstract: The article analyzes the study of literature on the theme of the struggle for the idea of heroes, the ideas of national independence in battles, which are protected by literary history in the years of independence of Kazakh literature. Articles about Zhabay batyr are also valuable in order to systematize, replenish and develop their thoughts about the hero. The bottom line is that the erroneous opinion about the weakness of the concept of national independence of Kazakhstan was confirmed by concrete analyzes. In the context of the theme, there are also various artistic and ideological decisions concerning national independence, despite the fact that there are different conclusions, scenarios and even in numbers. Zhabay Kazybekuly took part in recent episodes of the Kazakhstan-Dzungar war, which continued and broke into Kalmyk battles in the southern regions.